

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.40>

PSYCHOLOGICZNE CECHY DZIAŁALNOŚCI BIEGŁEGO SĄDOWEGO W RAMACH OBOWIĄZUJĄCEGO PRAWA UKRAINY

Dmytro Safian

*aspirant Katedry Psychologii Ogólnej Donbaskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego
(Słowiańsk, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-2849-3885

7234117@gmail.com

Adnotacja. Artykuł podkreśla psychologiczne cechy biegłego sądowego w procesie jego działalności zawodowej. Analiza struktury psychologicznej określonej aktywności jest obowiązkowym warunkiem ustanowienia takich cech psychicznych, które zapewniają najbardziej udaną realizację tej aktywności. W ostatnich latach psychologiczne aspekty pracy śledczego i sędziego były przedmiotem specjalnego szkolenia, ale psychologiczne aspekty działalności kryminalistycznej w Ukrainie nie zostały jeszcze zbadane. Tymczasem warunki i charakter działalności biegłego sądowego znacznie różnią się od działalności śledczego, sędziego, prokuratora i adwokata, choć mają pewne wspólne cechy. Jest to związane z miejscem kryminalistyki w procesie karnym (cywilnym). Celem ekspertyzy nie jest dochodzenie i wymiar sprawiedliwości, ale identyfikacja nowych faktów dowodowych w wyniku zastosowania specjalistycznej wiedzy biegłego do przedmiotu badań.

Szczególny charakter, szczególny cel badań prowadzonych przez biegłego sądowego, regulacja prawna podstaw i sposobu ich prowadzenia odróżniają działalność kryminalistyczną od innych rodzajów prac badawczych.

Słowa kluczowe: działalność kryminalistyczna, czynniki psychologiczne zawodu, wymagania zawodowe zawodu, percepcyjna i umysłowa aktywność biegłego sądowego, procesy psychologiczne, myślenie heurystyczne, intuicja biegłego, aktywność poznawcza biegłego, charakter sukcesyjny, wiedza specjalistyczna biegłego.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ACTIVITY OF THE FORENSIC EXPERT WITHIN THE CURRENT LEGISLATION OF UKRAINE

Dmytro Safian

*Postgraduate Student at the Department of General Psychology
Donbas State Pedagogical University (Sloviansk, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-2849-3885

7234117@gmail.com

Abstract. The article highlights the psychological features of a forensic expert in the course of his professional activity. Analysis of the psychological structure of a certain activity is a prerequisite for establishing such mental qualities that ensure the most successful implementation of this activity. In recent years, the psychological aspects of the investigator's and judge's work have been the subject of special training, but the psychological aspects of forensic expert activity in Ukraine have not yet been studied. Meanwhile, the conditions and nature of the activity of a forensic expert are significantly different from the activity of an investigator, judge, prosecutor and lawyer, although they have some common features. This is related to the place of the forensic examination in the criminal (civil) process. The purpose of the examination is not the investigation and administration of justice, but the discovery of new evidentiary facts as a result of the application of the expert's special knowledge to the object of research.

The special nature, the special purpose of the research performed by the forensic expert, the legal regulation of the grounds and procedure for their conduct distinguish forensic expert activity from other types of research work.

Key words: forensic expert activity, psychological factors of the profession, professional requirements for the profession, perceptual and mental activity of a forensic expert, psychological processes, heuristic thinking, expert's intuition, expert's cognitive activity, successive character, expert's special knowledge.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА В МЕЖАХ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Дмитро Сафіян

*аспірант кафедри загальної психології Донбаського державного педагогічного університету
(Слов'янськ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-2849-3885

7234117@gmail.com

Анотація. Стаття висвітлює психологічні особливості судового експерта у процесі його професійної діяльності. Аналіз психологічної структури певної діяльності – обов'язкова передумова встановлення таких психічних якостей, які забезпечують найбільш успішне здійснення цієї діяльності. В останні роки психологічні аспекти

роботи слідчого та судді були предметом спеціального навчання, однак психологічні сторони судово-експертної діяльності в Україні досі не досліджені. Тим часом умови та характер діяльності судового експерта суттєво відрізняються від діяльності слідчого, судді, прокурора та адвоката, хоча й мають деякі спільні риси. Це пов'язано з місцем судової експертизи у кримінальному (цивільному) процесі. Метою експертизи є не розслідування і здійснення правосуддя, а виявлення нових доказових фактів у результаті застосування до об'єкта дослідження спеціальних знань експерта.

Особливий характер, спеціальна мета виконуваних судовим експертом досліджень, правове регулювання підстав та порядку їх проведення відрізняють судово-експертну діяльність від інших видів дослідних робіт.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, психологічні чинники професії, фахові вимоги до професії, перцептивна та розумова діяльність судового експерта, психологічні процеси, евристичне мислення, інтуїція експерта, пізнавальна діяльність експерта, суцесивний характер, спеціальні знання експерта.

Вступ. Судова експертиза є складною системою прийому, обробки і аналізу судовим експертом інформації, що надійшла до нього. На якість і достовірність такої обробки впливають психічні особливості експерта, його інтелект, соціальна спрямованість, емоційний стан.

Для розробки основ професійного відбору, підготовки та підвищення майстерності судових експертів необхідно вивчення психологічної сторони його діяльності, впливу процесуальних вимог, в яких протікає така діяльність, виявлення механізму вирішення експертом розумових завдань і процесу формування експертного переконання.

У професійній діяльності експерта як сукупності експерта як сукупності виконуваних ним фізичних дій та психічних процесів проявляються, по-перше, психологічні властивості, властиві будь-якій діяльності, діяльності, і, по-друге, властивості, що характеризують роботу експерта як особливий різновид діяльності, пов'язаної із здійсненням правосуддя.

Спільними психологічними характеристиками судово-експертної діяльності є її суспільний характер, цілеспрямованість, плановість, систематичність. Хоча ці характеристики обумовлюють будь-яку професійну діяльність, стосовно роботи судового експерта вони набувають своїх особливостей.

Суспільний характер діяльності експерта проявляється, перш за все, у тому, що він спрямований на зміцнення правопорядку та законності. Крім того, ця діяльність за своїм змістом та способами виконання є результатом суспільно-історичного розвитку людства. Так, судовий експерт під час виробництва експертиз використовує наукові прийоми та методи дослідження, розроблені відповідною галуззю судової експертизи. В основі останньої, у свою чергу, лежать закономірності тієї природної чи технічної науки, на ґрунті якої виник даний вид експертизи чи можливості якої вона використовує. Тому судовий експерт, як і будь-який інший фахівець, може опанувати свою професію лише через спеціальне навчання.

У зв'язку з цим слід зазначити, що проблема підготовки судових експертів дуже складна. З одного боку, це пов'язано з тим, що експертна діяльність значною мірою регламентується процесуальним законодавством і тому теоретичні та методичні положення, що становлять наукову основу окремих видів судових експертиз, розробляється не тільки на базі комплексного використання даних природничо-технічних наук, але й враховуючи вимоги процесуального законодавства (КПК України, 2022). Тому судовий експерт незалежно від своєї спеціальності має опанувати комплекс відповідних правових знань.

З іншого боку, кожен вид судової експертизи ґрунтується на закономірностях конкретної галузі природничо-технічних наук, фахівцем якої має бути експерт. Відповідно до цього підготовка судових експертів проводиться у медичних, автотехніків – в автодорожніх, бухгалтерів – в економічних навчальних закладах тощо. Проте наразі у вищих навчальних закладах, крім медичних інститутів, спеціалізації судових експертів немає. Для отримання відповідної кваліфікації особа, яка планує отримати посаду судового експерта, має пройти відповідну підготовку. Така підготовка проводиться у формі стажування в науково-дослідних установах та навчання на курсах підвищення кваліфікації.

Основна частина. Усі види діяльності, пов'язані із здійсненням правосуддя, докладно регламентуються процесуальним законодавством, що встановлює правомочність її суб'єктів, способи збирання та закріплення необхідної інформації, порядок розслідування та судового розгляду кримінальних і цивільних справ. Разом з тим, кожен різновид такої діяльності має свої, тільки їй властиві правові рамки. Це стосується і діяльності судового експерта. (Інструкція, 2022).

Експертиза відрізняється від інших засобів доведення особливою, властивою їй процесуальною формою, пов'язаною з метою даного правового інституту – виявленням у результаті експертних досліджень нових доказових фактів у справі, що розслідується (ЗУ, 2020).

Правова регламентація дій експерта спрямовано, з одного боку, гарантування прав учасників процесу, з другого – створення найбільш сприятливих умов для якнайшвидшого досягнення об'єктивної істини у справі. Процесуальний закон точно визначає дії, з яких складається зовнішня діяльність експерта: його відносини з органом, який призначив експертизу, та з іншими учасниками кримінального (цивільного) процесу, права та обов'язки експерта на попередньому слідстві та в суді, а також вимоги, яким має відповідати висновок експерта як результат його досліджень.

Психологічна структура експертної, як і будь-який інший діяльності, охоплюється схемою: мета – мотив – спосіб – результат.

Метою експертної діяльності є отримання на основі застосування спеціальних знань експерта, об'єктивно вірних та науково обґрунтованих відповідей, на поставлені органом, який призначив експертизу, питання, пов'язані із встановленням конкретних доказових фактів у справі, що розслідується.

Мотиви експертної діяльності визначаються спрямованістю особи судового експерта. Основний з них – бажання сприяти здійсненню завдань правосуддя. Важливим мотивом експертної діяльності є інтерес до своєї професії, прагнення здобути високу кваліфікацію, удосконалити свою професійну майстерність.

Найбільш складний компонент виду діяльності, що розглядається, – це спосіб її здійснення. Зазначене пов'язано про те, що експертна діяльність здійснюється у певних процесуальних рамках, але має самостійність у виборі виду дослідження та методик його здійснення.

Особливістю способу здійснення експертної діяльності є об'єднання процесів праці та пізнання. У професійній діяльності експерт виступає одночасно, як суб'єкт процесу праці та суб'єкт процесу пізнання. Найважливішим компонентом способу здійснення аналізованої діяльності є пізнавальна діяльність експерта (О.П.Снігер'єв, 2019: 139-148).

Здійснення експертної діяльності вимагає, щоб вона була відповідним чином організована та здійснювалася за заздалегідь визначеним експертом планом, що охоплює як планування його роботи на певний період часу, так і програму (план) проведення досліджень з конкретної експертизи. Тому спеціальними компонентами способу здійснення експертної діяльності є її організаторський та конструктивний аспекти.

У процесі роботи експерт вступає у визначені процесуальним законом відносини з органом, який призначив експертизу, та з іншими учасниками процесу, а при виробництві комісійних та комплексних експертиз – з іншими експертами, що становить зміст комунікативної діяльності експерта.

Здійснення аналізованої діяльності передбачає, що експерт проводить певну виховну роботу, хоча її форми часом відрізняються від виховної діяльності інших працівників у сфері правосуддя.

Таким чином, основними компонентами способу здійснення діяльності судового експерта є його пізнавальна, конструктивна, організаційна та виховна діяльність (у літературі з судової психології до психологічної структури діяльності, пов'язаної із здійсненням правосуддя, зокрема слідчого та судді, включаються тільки способи її здійснення (пізнавальна, конструктивна, організаційна, комунікативна, виховна). При всій важливості ці компоненти не вичерпують психологічної структури такої діяльності, яка не може бути розкрита без з'ясування поряд із способами здійснення її мети, мотивів та результату).

У психологічну структуру аналізованого виду діяльності входить також її результат (остання підструктура). Таким результатом є сформоване в експерта переконання, що отримана ним у результаті проведених досліджень інформація і зроблені з її основи умовиводи підтверджують існування (не існування) доказового факту, який цікавить орган, який призначив експертизу. Це переконання експерта отримує об'єктивне вираження у його висновку з цієї експертизи.

Найбільш складною підструктурою цієї діяльності є способи її здійснення: саме вони відрізняють її від інших видів діяльності, пов'язаної із здійсненням правосуддя, і вимагають від особи, що займається нею, особливих психічних якостей.

Пізнавальна діяльність судового експерта, позначена в наукових працях, ділить пізнавальну діяльність людини на:

- перцептивну, у якій першому плані виступає цілеспрямоване сприйняття об'єкта, здійснюване шляхом його спостереження;
- мнестичну, тобто. розумову, що складається з навмисного запам'ятовування будь-якої інформації та наступного пригадування її з певною метою;
- мисленнєву, що полягає у вирішенні низки розумових завдань, підпорядкованих загальної мети;
- імажитивну, тобто. активну діяльність уяви у процесі творчості.

У більшості випадків в інтелектуальній діяльності містяться всі зазначені її види, проте деяким належить вирішальна роль. Для судового експерта основне значення має перцептивна та розумова діяльність.

Головним завданням пізнавальної діяльності є отримання достовірного знання, що адекватно відображає об'єкт, що пізнається. Особливістю цього знання полягає у можливості перевірки правильності одержаних об'єктивних даних. У пізнавальній діяльності експерта важливе значення мають зовнішні фактори її здійснення: послідовне (стадійне) дослідження об'єктів експертизи відповідно до встановленої методики; наявність необхідних приладів та інших засобів дослідження; повнота представлених експерту матеріалів справи; належна ситуація, в якій працює експерт.

Разом з тим велику роль аналізованої діяльності грають її внутрішні суб'єктивні чинники. До них, насамперед, належить психологічна готовність експерта до своєї діяльності, що передбачає концентрацію його розумових процесів на об'єктах дослідження та аналітичний підхід до його результатів.

Основним змістом пізнавальної діяльності експерта є дослідження об'єктів експертизи. Більшість процесуалістів вважають, що без проведення такого дослідження експерт не має права дати висновок. Такої точки зору дотримуються і інші криміналісти.

Виходячи з цілей та завдань судової експертизи, проведені експертом дослідження відрізняються низкою специфічних особливостей.

В інформаційному аспекті експертне дослідження є виявленням у досліджуваних об'єктах, як носіях інформаційних сигналів особливостей, що містять доказову інформацію, яка може бути розшифрована тільки за допомогою спеціальних засобів і методів криміналістики. Пізнавальна діяльність судового експерта спрямовано відбір і виявлення інформаційних сигналів, які у об'єктах дослідження. Цим пояснюється зазначена вище особливість аналізованої діяльності, відповідно до якої об'єкт дослідження визначається органом, що не призначив експертизу, а не експертом.

Як відомо, пізнання людиною об'єктивної дійсності може мати як безпосередній, і опосередкований характер. Експертній діяльності притаманний переважно безпосередній процес пізнання. Цим вона відрізняється, зокрема, від роботи слідчого та судді, які у більшості випадків доказові факти у справі, що становлять у своїй сукупності об'єктивну істину, пізнають опосередковано.

Пізнавальна діяльність експерта тісно стикається з науково-дослідною роботою. Вона так само, як і діяльність вченого, полягає у застосуванні експертом наукових засобів та методів певної галузі знання для вирішення поставленого перед ним завдання.

Аналізуючи процесуальне законодавство, можливо дійти висновку, що виробництво експертизи являє собою такий процес наукового дослідження, коли експерт на основі наявних у нього знань про закономірності у певній науці, вміння використовувати спеціальну апаратуру та інші засоби повинен вжити всіх заходів для того, щоб відповісти на поставлені перед ним питання. У тих випадках, коли методика їх вирішення ще не розроблена, експерт, як і будь-який інший науковець, повинен зробити все можливе для її розробки (КПК, 2022, ККУ, 2022).

На практиці експерт, здійснюючи за дорученням слідчого складні експерименти, розробляючи навіть спеціальну наукову методику для того, щоб відповісти на поставлене запитання, є практиком і його діяльність не має науково-дослідного характеру. Риси останньої вона набуває лише у випадках, коли експерт здійснює теоретичну розробку, не пов'язану про вирішення конкретного практичного завдання, а має на меті вдосконалити будь-яку методику дослідження для подальшого застосування її у своїй практичній діяльності. З огляду на це виходить, що пізнавальна діяльність експерта, наближаючись до наукової роботи, відрізняється від неї такими особливостями:

- експерт проводить дослідження для вирішення конкретних питань, що впливають з кримінальної (цивільної) справи, що розслідується (розглядається), які поставлені перед ним органом, який призначив експертизу. Мета пізнавальної діяльності вченого – здобуття нових наукових знань, встановлення загальних закономірностей досліджуваних явищ, вирішення теоретичних проблем;

- пізнавальна діяльність експерта спрямована на виявлення конкретного явища (властивості) досліджуваного об'єкта. При цьому загальні закономірності даного явища (властивості) експерту як фахівцю вже відомі до проведення дослідження, яке має лише підтвердити наявність або відсутність його в об'єкті, що досліджується, і зробити доступним для сприйняття іншими учасниками справи, які не мають відповідних навичок. Метою ж наукового дослідження є встановлення в об'єктах пізнання невідомих чи маловідомих об'єктивних закономірностей чи властивостей;

- завдання експертного дослідження в кінцевому підсумку зводиться до встановлення певних доказових фактів, що відносяться до подій, які вже відбулися і виникнення яких може бути наслідком найрізноманітніших причин. Це зумовлює варіантність наукових прийомів і засобів, що використовуються в ході дослідження, залежно від можливих ситуацій, у яких відповідно до експертної версії, що перевіряється, протікає процес виникнення та виявлення речових доказів, які є об'єктами експертного дослідження. Подібного роду варіантність у наукових дослідженнях зазвичай відсутня.

Проте, попри відмінності, пізнавальна діяльність експерта, як і наукова робота, є застосування спеціальних знань на вирішення певних завдань, тобто полягає головним чином в мисленнєвій діяльності. При цьому, як уже зазначалося, особливістю розумового процесу судового експерта є те, що цей процес нерозривно пов'язаний із вчиненням наступних за ним фізичних дій, спрямованих на вирішення цього завдання та подальшу оцінку їх результатів.

Рішення експертом завдань, що стоять перед ним, здійснюється в кілька етапів. Першим є з'ясування поставлених перед експертом питань. Перш ніж приступити до їх вирішення, експерт зобов'язаний переконатися, що питання сформульовані правильно і відповідь на них з точки зору стану науки, фахівцем якої він є, в принципі можливий. На цій же стадії експерт вирішує, чи не слід йому за своєю ініціативою поставити й інші питання (у межах цього завдання) для отримання повної інформації про об'єкт дослідження.

Другий етап вирішення експертом розумових завдань, пов'язаний з виробництвом цієї експертизи, – це аналіз умов кожного з таких завдань. Зазначене передбачає, зокрема, з'ясування, чи є необхідні рішення цього завдання вихідні дані чи треба отримати додаткові відомості. На цьому етапі розробляється програма (план) розв'язання завдання відповідно до версії, що виникла в експерта, і намічаються види досліджень, необхідні для перевірки кожної з них.

За своїм характером експертна версія – це приватна гіпотеза. Вона є одним із припущень, що пояснюють походження чи властивість об'єктів експертизи, і належить до можливих відповідей на поставлені перед експертом питання.

При висуванні версій певне значення має як їх обґрунтованість, так й евристичне мислення експерта, у якого поставлене завдання вирішується шляхом перевірки всіх можливих гіпотез, в результаті дослідження насамперед вибір тієї з них, яка видається експерту найімовірнішою.

Третій етап вирішення розумового завдання під час виробництва експертизи полягає у отриманні експертом відповіді на поставлені питання. Цей етап включає виконання передбачених досліджень, оцінку їх результатів і логічні висновки, що впливають з такої оцінки. У результаті в експерта починає формуватися переконання у правильності розв'язання цього завдання, яке остаточно складається в результаті аналізу та синтезу отриманих даних.

Завдання, розв'язувані при виробництві експертиз, можна умовно розділити на два види: завдання, що включають формалізовані ознаки і підлягають обліку при їх вирішенні, і завдання, в яких такі ознаки відсутні. Насправді ці види часто взаємопов'язані.

До першого виду відносяться завдання, вирішуючи які, експерт, виходячи зі свого досвіду, професійних знань і запропонованих у відповідній методиці для вирішення таких завдань формул або розрахунків застосовує одну з схем їх вирішення, на основі якої отримує відповідь. До таких завдань відноситься, зокрема, встановлення механізму автопригоди, що виявляється на основі вихідних даних, отриманих від органу, що призначив експертизу, і відповідних формул інженерних розрахунків. Такі завдання вирішуються під час виробництва дактилоскопічних і певною мірою почеркознавчих і балістичних експертиз. За такими експертизами можуть бути вироблені алгоритми на вирішення їх із застосуванням електронних обчислювальних машин.

Досвідчений експерт, що володіє евристичним мисленням, на основі ознайомлення з об'єктом експертизи може відразу ж, не проводячи докладного візуального його вивчення, виявити в ньому слабо виражені або приховані (латентні) суттєві ознаки та визначити, які дослідження повинні бути виконані для їх виявлення.

Найчастіше евристичне мислення проявляється при виробництві почеркознавчих експертиз, особливо підписів, коли експерт на підставі виявлених ним з першого погляду дрібних, майже непомітних об'єктів дослідження особливостей (приватних ознак), що індивідуалізують, встановлює або виключає можливість виконання їх певною особою, зразки почерку якого є матеріалом порівняльного дослідження.

Разом з тим, необхідно пам'ятати, що евристичний спосіб вирішення завдань становить певну небезпеку встановлення об'єктивної істини. Психологи вважають, що покладаючись на свою інтуїцію, дослідник часто вважає достовірнішою лише ту інформацію, яка підтверджує висунуту їм гіпотезу замість її всебічної перевірки (Шепітько О.В. 2008: 24–27).

Цю негативну особливість евристичного мислення експерту необхідно завжди враховувати. Навіть у тому випадку, коли експерт володіє евристичною здатністю відразу ж знайти правильне рішення поставленого перед ним ситуаційного завдання, він зобов'язаний поставити та провести контрольні дослідження, що підтверджують правильність його вирішення, а також врахувати й інші можливі версії.

Одним із проявів евристичного мислення є інтуїція. Коли виникає проблемна ситуація, яка потребує певного рішення, в експерта часто з'являється якась здогадка, що призводить до перевірки правильного рішення, що характеризує інтуїцію, як «надзвичайно швидке, іноді миттєве розуміння складної ситуації та знаходження правильного рішення».

Відмінна ознака інтуїції полягає в тому, що особа усвідомлює не процес свого мислення, яке у цьому випадку протікає надзвичайно швидко, а лише його результат.

Як зазначають дослідники інтуїції, в її основі, зазвичай лежить тривала та складна підготовча робота над питанням, вирішення якого потім приходить інтуїтивно. Для експерта такою передумовою, «фоном» розвитку інтуїції є його глибокі спеціальні пізнання та практичний досвід виробництва експертиз, що поєднується з творчими науковими дослідженнями в даному виді судової експертизи.

Інтуїція експерта проявляється в тому, що неусвідомлені, але відображені в його свідомості численні ознаки об'єктів, що досліджуються, спрямовують процес вирішення поставленого перед ним завдання по правильному шляху, а потім у свідомості несподівано виникає його правильне вирішення. При цьому зовні такий інтуїтивний процес мислення протікає так стрімко, що його етапи зливаються в єдиний пізнавальний акт, у якому без спеціального аналізу не можливо виділити перехід від одного етапу пізнання досліджуваного об'єкта до іншого.

Звісно ж, що викладені вище становища застосовуються і в експертній діяльності. Інтуїція експерта допомагає висунуванню найбільш переконливої експертної версії, вибору ефективніших прийомів і методів дослідження. Оскільки висновки, засновані на інтуїції, та інші евристичні процеси мають лише імовірнісний характер, вони вимагають такої ж обов'язкової перевірки, як і всі інші гіпотези, що виникли в результаті дослідження. Незалежно від того, дійшов експерт до свого висновку інтуїтивно чи висновок став результатом перевірки висунутих версій, експерт зобов'язаний перевірити його дослідженнями, проведеними відповідно до існуючої методики.

Евристичні здібності експерта тісно пов'язані з його уявою. Однак інтуїція експерта, так само як і евристичне мислення, при проведенні експертизи має значення тільки для висунання експертних версій, що підлягають перевірці, і вибору видів і методики досліджень. Результати ж досліджень повинні впливати з отриманих об'єктивних даних і піддаватися суворій логічній перевірці.

У пізнавальній діяльності судового експерта значну роль відіграє моделювання як науковий метод дослідження предметів і явищ дійсності шляхом побудови їх моделей, здатних у певних відносинах представляти об'єкти, що вивчаються, і давати про них нове знання.

Цей метод застосовується у тих випадках, коли об'єкт дослідження або недоступний, або важкодоступний для безпосереднього обстеження, або відсутня можливість вивчити його властивості в первозданному вигляді.

Моделі поділяються на матеріальні та уявні. Ті та інші широко використовуються в експертній діяльності. Так, при виробництві трасологічних експертиз предметом дослідження стають найчастіше моделі (відображення) досліджуваних речових доказів.

У пізнавальній діяльності експерта широко використовуються також уявні (ідеальні) моделі, що виникли у свідомості як образи, що відображають дійсність, або як теоретичні схеми. Як приклад,

в експерта-автотехніка при виробництві експертизи формується уявна картина аварійної обстановки дорожньої пригоди. Хоча така обстановка відтворюється лише подумки, вона включає обставини цієї події, які мали місце насправді.

При виробництві ідентифікаційних досліджень широко використовуються моделі ознак об'єктів експертизи, виявлені у досліджуваних об'єктах та порівняльних зразках.

На основі уявної моделі досліджень, необхідних для вирішення поставлених питань, експерт визначає методику їх проведення та можливі результати.

У пізнавальній діяльності експерта широко використовуються дані відчуття, сприйняття та уявлення, оскільки саме через них мислення зберігає свій зв'язок із чуттєвим пізнанням.

Пізнавальна діяльність експерта завжди починається з відчуття, як початкової форми відображення зовнішнього світу у свідомості людини. Наприклад, при виробництві почеркознавчих експертиз найважливіше значення мають зорові відчуття, оскільки ідентифікаційні дослідження нерозривно пов'язані з зоровим сприйняттям порівнюваних об'єктів.

Важливу роль пізнавальної діяльності експерта грає спостереження, безпосередньої основою якого є сприйняття. Психологія визначає спостереження як «діяльне цілеспрямоване сприйняття будь-якого об'єкта, яке проводиться за певним планом з подальшим аналізом та повідомленням отриманих даних».

Спостереження експерта, має професійний характер. Воно є методом, за допомогою якого експерт цілеспрямовано і планомірно сприймає та фіксує всі факти, що встановлюються ним у процесі дослідження об'єктів експертизи, для подальшого дослідження їх на основі наявних у нього спеціальних знань та досвіду.

Успішне використання експертом методу спостереження вимагає:

– практичного оволодіння прийомами спостереження, необхідними для виконання даного виду досліджень;

– використання в процесі спостереження встановленої для виробництва даного виду експертизи методики та спеціальних приладів;

– проведення спостереження відповідно до складеного плану, що передбачає види та послідовність застосовуваних технічних засобів та методів;

– фіксації результатів спостереження як описів, фотографій, протоколів. При цьому фіксуватися повинні не тільки факти, що підтверджують версію, що перевіряється, а й суперечать їй;

– ретельного аналізу, а у разі потреби та кількісної обробки результатів спостереження.

Для ідентифікаційних експертиз пізнавальний процес включає також застосування методу порівняння. Він застосовується вже на початковому ознайомленні з матеріалами та неминуче за так званого роздільного аналізу, де порівняння об'єктів здійснюється по всьому ходу дослідження, стаючи все більш і більш глибоким.

У психологічному плані процес порівняння і встановлення в результаті його тотожності або відмінності включає, як обов'язковий елемент впізнання певного об'єкта, так і безпосередньо впливає на органи почуттів, зі вже створеними об'єктами, які зберігаються в пам'яті та стають еталонами уявленнями (Кошинець В.В. 2018: 111–116).

Практика експертної діяльності свідчить про те, що досвідчений експерт у ряді випадків інтуїтивно приходять до певних висновків про тотожність і тільки після цього на основі суцесивного впізнання в результаті аналізу та виділення загальних та особливих ознак об'єктів, що пізнаються, підтверджує свій початковий, інтуїтивно зроблений висновок.

Однак незалежно від того, що симультанне впізнання може передувати в процесі суцесивного ідентифікаційного дослідження, експерт у всіх випадках зобов'язаний докладно дослідити об'єкти; без суцесивного впізнання ідентифікаційних властивостей процес ідентифікації може бути визнаний достовірним.

Тільки у випадках збігу результатів суцесивного упізнання, заснованого на розгорнутому порівнянні концептуальних ознак і даних симультанного упізнання, виробленого за «наочними» структурами перцептивних ознак, експерт може бути впевнений у правильності зроблених ним висновків про наявність чи відсутність тотожності.

До пізнавальної діяльності експерта входить також опис результатів проведених ним досліджень. Основне завдання будь-якого опису – закріплення в ньому типових ознак, характерних для певного класу явищ, і одиничних ознак досліджуваного явища, якими воно відрізняється від інших, подібних до нього.

Значення опису в експертній діяльності визначається також і тим, що експерт наново аналізує проведені ним дослідження і зроблені на їх основі висновки. При цьому не виключена можливість того, що у нього виникне необхідність знову повернутися до перевірки тієї чи іншої недостатньо переконливо встановленої обставини. Тому опис результатів експертного дослідження не можна зводити лише до фіксації вже пізнаного.

Опис проведених експертних досліджень забезпечує також можливість ідентифікованості (перевірюваності) проведених експертом досліджень. Воно дає можливість проінформувати інших учасників кримінального (цивільного) процесу про те, на основі яких спеціальних досліджень експерт дійшов своїх висновків, про методику, застосовану ним при проведених зазначених дослідженнях, і тим самим полегшує органам розслідування та суду оцінку висновку експерта.

При виробництві конкретної експертизи пізнавальна діяльність експерта поділяється на три основні етапи.

Перший етап включає пізнання фактів, необхідних для вирішення поставленої перед експертом завдання. На цьому етапі експерт сприймає аналізує інформацію, що надійшла в його розпорядження, про об'єкти

експертного дослідження і усвідомлює поставлені перед ним питання. Внаслідок цього може виникнути необхідність отримати в органу, який призначив експертизу, додаткову інформацію або експерт може дійти висновку про те, що поставлені на його вирішення питання виходять за межі його компетенції або наука, фахівцем якої він є, не може ще дати на них науково обґрунтована відповідь.

На другому етапі проводяться дослідження, що дають змогу отримати додаткову інформацію про об'єкти експертизи внаслідок використання спеціальних знань експерта. На цьому етапі у пізнавальній діяльності експерта основного значення набувають методи спостереження та порівняння, зафіксовані відповідним описом. Завершується етап аналізом отриманої інформації, у якого експерта формується певне переконання про значення пізнаних фактів на вирішення поставлених перед ним завдань.

Третім, завершальним етапом пізнавальної діяльності експерта є складання висновку, у якому викладаються висновки, зроблені з урахуванням пізнаних фактів і переконання.

З пізнавальною діяльністю експерта тісно пов'язана його конструктивна діяльність, яка передбачає уявлення їм ходу та можливих підсумків своїх досліджень у результаті їх попереднього планування. Кожна дія експерта – результат цілеспрямованих зусиль. Перш ніж його зробити, експерт подумки складає план, визначає послідовність подальших дій, необхідних для отримання відповіді на поставлене переднім питання. Таким чином, конструктивна діяльність експерта полягає у плануванні ним своєї роботи.

Планування – необхідна передумова експертної діяльності. У ньому беруть участь сприйняття, пам'ять, мислення, уява експерта.

Крім планування змісту майбутніх досліджень, їх послідовності, методики та необхідних експериментів експерт планує й іншу свою діяльність, у тому числі намічені профілактичні заходи, роботу з консультації органів, які призначають експертизи тощо.

Відповідно до цього планування, яке здійснює експерт у процесі конструктивної діяльності, може бути поділено на перспективне, поточне та планування виробництва конкретної експертизи.

У процесі перспективного планування експерт визначає основні завдання своєї практичної, науково-методичної та профілактичної роботи на тривалий період (квартал, рік тощо). Цей вид планування здійснюється у рамках загального плану тієї експертної установи, в якій експерт працює.

Поточне планування експерт проводить з урахуванням кількості експертиз, які перебувають у його виробництві та інших покладених на нього завдань. Це планування зазвичай охоплює невеликий період часу (тиждень, місяць).

У процесі досліджень залежно від своїх результатів початковий план виконання може змінюватися, стаючи більш простим чи складнішим, якщо заплановані дослідження призвели до бажаного результату.

Заключний етап планування виробництва конкретної експертизи – планування самоконтролю, полягає у цьому, що експерт оцінює отримані результати дослідження, зіставляє їх із уявною моделлю очікуваних результатів і на цій основі регулює свою подальшу діяльність, вносячи у виконання необхідні корективи. Тому планування, як і пізнавальна діяльність, нерозривно пов'язане зі створенням уявних інформаційних моделей, без яких неможливо уявити належним чином виконану роботу і на цій основі планувати її.

Планування проведення конкретної експертизи залежить від її характеру. Якщо експертиза є багатооб'єктною або вимагає проведення різних досліджень, письмова форма плану її виконання значно полегшить працю експерта та забезпечить правильну організацію його роботи. Тому конструктивна діяльність експерта тісно пов'язана із проблемою наукової організації його праці.

У психологічному плані вона вимагає від експерта високих волевих якостей, оскільки передбачає, як зовнішнє планування майбутньої роботи, так і прояв волевих зусиль спрямованих на виконання намічених планів. Ця діяльність у розглянутому аспекті полягає у прийнятті рішення та реалізації на його підставі дій, спрямованих на забезпечення пізнавальної діяльності експерта. При цьому особливістю, що обтяжує конструктивну діяльність експерта від конструктивної діяльності слідчого та судді, є те, що волеві рішення, що приймаються експертом, відносяться, як правило, до організації власної роботи. Рішення слідчого і судді, прийняті ними у процесі здійснення конструктивної діяльності, зазвичай ставляться до інших осіб, та часто пов'язані з позбавленням останніх свободи чи з іншими формами обмеження прав. Тому такі рішення не тільки відображаються в планах, що складаються, а й вимагають закріплення у відповідних процесуальних документах.

З конструктивною тісно пов'язана і організаційна діяльність експерта. Психологи відзначають, що поняття організаційної діяльності може трактуватися по-різному: як діяльність з організації матеріальних засобів; будь-якої справи; інших людей; та зрештою, самого себе. При прямому значенні цього поняття мається на увазі діяльність однієї людини, яка здійснює мобілізацію, координацію, взаємодію та контроль при спільній роботі кількох або багатьох інших людей.

У цьому аспекті організаційна діяльність здійснюється експертом лише у тому випадку, якщо він головує при виробництві комісійної чи комплексної експертизи. Із загального правила аналізований вид діяльності під час виробництва експертиз залежить від організації експертом своєї праці. Зазначене пов'язано з тим, що експертна діяльність вирізняється індивідуальним характером праці. Експертизу та пов'язані з її виробництвом дослідження виконує особисто той фахівець, якому вона доручена і який займає процесуальний статус експерта.

До організації експертом своєї роботи входить уміння зосередитися, мобілізувати та активізувати свою волю, правильно використовувати свій робочий день. Діючи, зазвичай, за умов обмеженого часу, встановленого виробництва експертизи, виконуючи одночасно кілька експертиз, експерт має вміти ущільнити свій час, раціонально розподілити різні види своєї діяльності.

Організаційна діяльність дає можливість реалізувати на практиці прийняті експертом плани та рішення, та є умовою цілеспрямованого та реального планування його роботи. Вона так само, як і конструктивна, нерозривно пов'язана із науковою організацією праці експерта. Тим часом до останнього часу цьому питанню не приділялося належної уваги. Немає сумнівів у тому, що, незважаючи на відмінність умов експертної роботи та індивідуальних особливостей експерта, його діяльність може бути певним чином упорядкована в рамках наукової організації праці.

Наукова організація праці експерта, починаючи з упорядкування місця та часу його роботи та закінчуючи виробництвом конкретних експертних висновків, безумовно, є найефективнішим засобом підвищення якості роботи, як окремого експерта, так і експертної установи в цілому.

Таким чином, всі розглянуті аспекти психологічної діяльності судового експерта перебувають у тісному взаємозв'язку один про одного і в цілому характеризують психологічні особливості діяльності, що розглядається як специфічного виду роботи, пов'язаної зі здійсненням правосуддя.

Вивчення психологічної структури судово-експертної діяльності є необхідною передумовою для розгляду інших проблем психології діяльності експерта. До них насамперед належать питання про психологічний процес формування переконання експерта та про психічні якості, необхідні експерту для успішного здійснення його роботи.

Висновки. Судово-експертна діяльність містить коло проблем психологічного характеру, які нині лише окреслюються. Науково-практичні розробки у даному напрямі практично відсутні. Потребують вирішення такі психологічні проблеми: дослідження визначальних чинників та передумов ефективності діяльності експерта; принципи та засади (у тому числі – психологічні) відбору кандидатів на навчання; оптимізація процесу навчання та професійного становлення фахівця-експерта. Це дозволить дати психологічну характеристику головних напрямів діяльності експертів; визначити психологічні особливості провадження судових експертних висновків за сучасних умов; з'ясувати шляхи формування професійно важливих якостей працівників науково-дослідних установ.

Отже, визначення сутності професії судового експерта та природи експертних досліджень — актуальна багатоаспектна проблема, що має прикладне значення для слідчо-судової практики. Питання, окреслені у статті, є постановочними і потребують подальшого всебічного та неупередженого обговорення. Це уможливить поєднати зусилля фахівців, які працюють у різних відомствах, організувати порівневу підготовку судових експертів (експертів-криміналістів) більш раціонально та ефективно.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26, ст. 131 зі змінами № 418-IX від 20.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Про судову експертизу: Закон України від 01.01.2020 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28, ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
4. Кошинець В.В. 2018, Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. *Науковий вісник публічного та приватного права* : зб. наук. праць. Випуск 5. Т. 2. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. С. 111–116. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/5/tom_2/2.pdf.
5. О.П.Снігер'єв, 2019, Збірник матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертних висновків ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса 11–12 листопада 2008 року. Харків, 2008. С. 139–148.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88) зі змінами № 2810-IX від 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2001, № 25-26, st.131) zi zminamy № 418-IX vid 20.12.2019 [Criminal Code of Ukraine (*Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2001, 25-26, 131*)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
2. Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 01.01.2020 № 4038-XII (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1994, № 28, st.232) [On forensic examination: Law of Ukraine of 01.01.2020 №4038-XII (*Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1994, № 28, st. 232*)]. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].
3. Instruktsiya pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen, (zatverdzhena nakazom Ministerstva yustitsii Ukraini №53/5 vid 08.10.1998) [Instructions on appointment and conduct of forensic examinations and expert studies (*approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine №53/5, 08.10.1998*)] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> [in Ukrainian].
4. Koshynets V.V., (2018). Vikorystannya spetsialnykh psykholohichnykh znan v adminystratyvnomu protsesy. *Naukovyi visnyk publichnogo ta privatnogo prava* : zb. nauk. prats. Vypusk 5. T. 2. Kyiv : Naukovo-doslidnyi instytut publichnogo prava, 2018, 111–116 (*Scientific bulletin of public and private law* : coll. of science works. Issue 5. Volume 2. Kyiv : Research Institute of Public Law, 2018, 111–116). URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/5/tom_2/2.pdf. [in Ukrainian].
5. Snigeryov O.P. (2019). Zbirnyk materialiv zasidannya «kruglogo stolu», prisyachenogo 85-richchyu stvorennya Kharkivskogo naukovo-doslidnogo institutu sudovykh yekspertiz im. Zasl. prof. M.S.Bokariusa 11–12 listopada 2008. Kharkiv, 2008. 139–148. [in Ukrainian].
6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, st.88) zi zminamy № 2810-IX vid 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukrainian].